

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2020-84.1-3>

УДК 373.3.064.3

Бондаренко З.П., Шляхова А.В.

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

ВПЛИВ СТОСУНКІВ У КОЛЕКТИВІ НА ОСОБИСТІСНИЙ РОЗВИТОК МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ

Анотація. У статті розкриті питання міжособистісних відносин дітей молодшого шкільного віку. Звертається увага на специфіку спілкування дітей у колективі однолітків. Проаналізовано вплив статусу дитини в системі міжособистісних відносин на її особистісний розвиток. Наголошено, що питання налагодження продуктивних стосунків в учнівських колективах займає особливе місце, бо значною мірою визначає процеси формування особистості учня, стан його емоційного благополуччя, належний рівень адаптованості до умов школи та шкільного життя. Автори стверджують, що знання індивідуальних особливостей самооцінки молодших школярів є однією з найважливіших передумов ефективності педагогічного керування їхньою соціально значущою активністю в процесі навчання та виховання. Розвиток емоційно-ціннісного ставлення дитини до себе, результатом якого є певна самооцінка, відбувається через відображення нею реальних зв'язків з навколишнім світом, які існують лише завдяки активності особистості у колективі.

Ключові слова: молодший шкільний вік, особистість молодшого школяра, особистість в групі, самооцінка дитини, статус, міжособистісне спілкування.

Bondarenko Zoia, Shliakhova Anna

Oles Honchar Dnipro National University

THE INFLUENCE OF RELATIONSHIPS IN THE TEAM ON THE PERSONALITY DEVELOPMENT OF PRIMARY SCHOOL CHILDREN

Summary. The article dwells upon the issues of interpersonal relationships of primary school children. The authors consider some features of primary school age and pay attention to the specifics of children's communication in the team of peers. The paper analyses the influence of the child's status in the system of interpersonal relations on his/her personality development. The authors emphasize that the issue of establishing productive relationships in student groups takes a special place, as it largely determines the processes of the student's personality formation, his/her emotional well-being, the appropriate level of adaptation to school and school life. The child lives, grows and develops in the intertwining of various connections and relationships. Personality formation begins in childhood under the influence of social ties with others. Peer groups (in particular, long-term groups in kindergarten and school) begin to play a significant role in shaping the child's self-awareness rather early. The interpersonal relationships that takes their starts in these groups, the attitude of children to each other, their mutual assessments and expectations – all these are important moments in the personality development of each child. The important role in this process belongs to the social and psychological factors that are driven by various aspects of the child's social life among his/her peers. Children's groups develop interpersonal relationships that reflect the relationships of these groups' members. The authors argue that knowledge of the individual characteristics of self-esteem of primary school students is one of the most important prerequisites for the effective pedagogical management of their socially significant activity in the process of teaching and education. The development of the child's emotional and value-based attitude towards himself or herself, that results in a certain self-esteem, occurs through the reflection of real connections with the world around him, which exist only due to the activity of the person in the team. This approach will establish trust in the team, prevent bullying and significantly improve the daily lives of students. They will get support they need in the group and if necessary it will help them to form, restore their own core or support.

Keywords: primary school students, personality of primary school students, personality within the group, child's self-esteem, status, interpersonal communication.

Постановка проблеми. Досвід міжособистісних стосунків з іншими людьми, дорослими або ровесниками, є фундаментом для розвитку особистості дитини, становленням її самопізнання. Останнім часом особливо привертає увагу психологів і педагогів проблема взаємовідносин дітей, бо дослідження цієї проблеми пов'язане з більш глибоким психолого-педагогічним вивченням дитини, проникненням в коло контактів дитини з її ровесниками.

Формування особистості розпочинається в дитячому віці під впливом соціальних зв'язків з оточуючими. Важливе значення у цьому процесі належить соціально-психологічним чинникам, які зумовлені різноманітними аспектами соціального життя дитини в оточенні однолітків. Групи ровесників (зокрема, довготривалі колективи в дитячо-

му садку та школі), досить рано починають відігравати істотну роль у формуванні самосвідомості дитини. Міжособистісні стосунки, які виникають у цих групах, ставлення дітей один до одного, їхні взаємні оцінки та очікування – все це вагомі моменти особистісного розвитку кожної дитини. Формування гуманно спрямованої, відповідальної, впевненої у собі, з достатньо високою самооцінкою, успішної особистості значною мірою залежить від становища, яке вона займає у дитячому колективі.

Ця проблема набуває особливої актуальності і в зв'язку з особистісно-орієнтованою спрямованістю педагогічного процесу в сучасній школі, що передбачає більшу увагу до психологічного благополуччя дітей. Крім того, теоретичні здобутки з цього питання зроблять більш повною психологічну характеристику дітей молодшого шкільного віку.

Оскільки провідною в цьому віці традиційно вважається навчальна діяльність, то міжособистісне спілкування молодших школярів розглядається нами в межах навчання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема міжособистісних стосунків дітей з ровесниками достатньо детально вивчалась багатьма вченими (В.В. Абраменкова, І.В. Дубровіна, Я.Л. Коломинський, М.І. Лісіна, В.С. Мухіна, А.М. Прихожан, Г.А. Смирнова, В.Г. Утробіна, Д.І. Фельдштейн та ін.). У ході досліджень в цій галузі накопичено велику кількість даних, що застосовуються до дошкільного та підліткового віку. Молодший шкільний вік є найменш вивчений з цієї точки зору, і залишається відкритим питанням у розвитку міжособистісних відносин.

Вивченням міжособистісних відносин як основним фактором, що сприяє формуванню особистості, займалися відомі психологи і педагоги, а саме: В.П. Вахтеров, Б.С. Волков, М.В. Гамезо, А.О. Реан, Г.О. Роков та інші.

Учені зазначають, що в молодшому шкільному віці все більшого значення для розвитку дитини набуває її спілкування з однолітками. У цьому спілкуванні не тільки краще здійснюється пізнавально-предметна діяльність, але і формуються найважливіші навички міжособистісного спілкування й моральної поведінки. Багато ознак соціалізованої поведінки інтенсивно формується саме у молодшому шкільному віці.

На думку провідних психологів (Л.С. Виготський, Д.Б. Ельконін, С.Л. Рубінштейн), молодший шкільний вік є періодом становлення особистості, сприятливим для формування оптимальної системи базового рівня психіки дитини, періодом інтенсивного морального розвитку, зміни егоцентричної позиції і формування об'єктивних поглядів. Саме в цей період формується система взаємовідносин, яка носить складний, мінливий характер.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Автори звертають увагу на сензитивність підліткового віку, а особливо якості міжособистісної взаємодії з ровесниками для формування толерантної, соціалізованої людини повноцінної особистості, громадянина, здатного до адекватної оцінки власної діяльності та неупередженого ставлення до інших.

Мета статті. На основі аналізу сучасної теорії та практики обґрунтувати проблеми міжособистісних стосунків молодших школярів у колективі.

Виклад основного матеріалу дослідження. Емоційне благополуччя та самопочуття школярів у системі міжособистісних взаємовідносин, які складаються у колективі, впливають на розвиток молодших школярів, на їх життєві орієнтири, поведінку в макро- та мікросоціумі. Взаєморозуміння молодших школярів під час спілкування є результатом багатопланового процесу встановлення і розвитку контактів між однолітками, який передбачає обмін інформацією, певну тактику і стратегію взаємодії сприймання і розуміння суб'єктами спілкування один одного.

На основі аналізу науково-педагогічних джерел нами уточнено поняття «міжособистісні взаємовідносини» як взаємозв'язки між особистостями, що об'єктивно проявляються в характері і способах взаємних впливів, які здійснюють люди один на одного у процесі спільної діяльності й спілкування;

також визначено поняття «міжособистісні взаємовідносини молодших школярів» як взаємозв'язки між однолітками молодшого шкільного віку, які складаються на основі певних почуттів, виникають у вихованців по відношенню один до одного, та будуються на симпатіях, антипатіях, привабливості, спільності інтересів, а також залежать від таких чинників як успішність у навчанні, зовнішні життєві обставини, статеві ознаки [8, с. 81].

Формування системи взаємовідносин молодших школярів має суттєве значення у вихованні учнів, тому що взаєморозуміння при спілкуванні є однією з найважливіших сфер духовної сторони життєдіяльності людини.

Відомо, що молодшими школярами вважають дітей віком від 6–7 до 10–11 років, які навчаються у 1–4 класах сучасної школи. Цей віковий період завершує етап дитинства. Опановуючи новий для себе вид діяльності – навчання, молодші школярі ще багато часу й енергії віддають грі. У цих видах діяльності розгортаються їхні стосунки з ровесниками і дорослими, особистісне психічне життя і психічний розвиток, формуються психічні новоутворення, завдяки чому діти виходять на новий рівень пізнання світу і самопізнання, відкривають нові власні можливості і перспективи. О.Я. Савченко зазначає: «Молодший шкільний вік – перехідний період, у якому виявляються риси дошкільного дитинства і формуються типові особливості школяра. Цей вік багатий на приховані можливості розвитку, які дуже важливо своєчасно підтримувати, бо так закладаються та розвиваються основи багатьох психічних процесів» [12, с. 3].

Молодший шкільний вік – це вік досить помітного формування особистості. «Початок навчальної діяльності, – підкреслює В.С. Мухіна, – по-новому визначає взаємини дитини із дорослими і однолітками. Існують дві сфери соціальних відносин «дитина – дорослий, і «дитина – діти». Ці сфери взаємодіють одна з одною через ієрархічні зв'язки» [7, с. 255].

Психічний і особистісний розвиток дитини у молодшому шкільному віці зумовлюється особливістю соціальної ситуації розвитку – навчанням у початковій школі. На цьому віковому етапі провідною діяльністю стає навчання, основою якого є пізнавальний інтерес і нова соціальна позиція. Початок шкільного навчання знаменує собою зміну способу життя дитини. Це принципово нова соціальна ситуація розвитку особистості. Дитина починає усвідомлювати, що вона виконує суспільно важливу діяльність – навчається, – і значущість цієї діяльності оцінюють люди, які оточують її.

Молодший школяр – це людина, яка активно опановує навичками спілкування. У цей період відбувається інтенсивне встановлення дружніх контактів. Придбання навичок соціальної взаємодії з групою однолітків і вміння дружити є одним із важливих завдань розвитку на цьому віковому етапі. Найважливішою інстанцією соціалізації є школа. Шкільний клас – найважливіша група первинної соціальної приналежності учня. Школяр вступає у систему унікальних особистісних відносин з однолітками. Ці відносини ґрунтуються на відчутті симпатії і антипатії. Крім того, особистісні відносини можуть ґрунтуватися на спільності інтересів, думок, поглядів. Статус учня в системі особистісних відносин є для нього дуже значущим і здійснює важливий вплив на його поведінку і самосвідомість надалі [8, с. 162].

Таким чином, психічний і особистісний розвиток дитини у молодшому шкільному віці зумовлюється особливістю соціальної ситуації розвитку – навчанням у початковій школі. На цьому віковому етапі провідною діяльністю стає навчання, основою якого є пізнавальний інтерес і нова соціальна позиція.

Становлення і розвиток особистості у молодшому шкільному віці охоплює такі фази, як адаптація (приспособлення до нових соціальних умов), індивідуалізація (вияв своїх індивідуальних можливостей і особливостей) та інтеграція (включення у групу ровесників). Школяр потрапляє у зовсім нову для нього групу ровесників-однокласників. Цєю групою керує педагог. Порівняно з вихователем дитячого садка він є більш авторитетним для дітей, оскільки, використовуючи арсенал оцінок, впливає на їхні стосунки з іншими дорослими, передусім з батьками, формує ставлення дорослих до дитини та її ставлення до себе як до «іншого». Фактором розвитку особистості молодшого школяра є не стільки навчальна діяльність, скільки ставлення дорослих до успішності, дисциплінованості, старанності дитини.

«У формуванні міжособистісних відносин у молодших школярів вирішальна роль належить педагогу. На початку шкільного навчання, поки ще у дітей не склалися власні стосунки і оцінки як себе, так і однокласників, вони беззастережно приймають і засвоюють оцінки вчителя, що є для дітей вищим авторитетом», – підкреслює І.В. Дубровіна [3, с. 323]. Дослідник А.О. Драган також зазначає, що спочатку взаємини дітей багато в чому визначаються педагогом через організацію навчального процесу. Він сприяє формуванню статусів і міжособистісних стосунків дітей [2, с. 118].

У подальшому навчанні дитини особистість педагога стає менш значущою, зате зв'язки з іншими дітьми стають тіснішими та диференційованими. Зазвичай, діти починають спілкуватися, відчуваючи симпатію, спільність яких-небудь інтересів. Чималу роль відіграє і близькість їхнього місця проживання, і статеві ознаки. Характерна ознака взаємин дітей молодшого шкільного віку полягає в тому, що їхня дружба заснована, як правило, на спільності зовнішніх життєвих обставин і випадкових інтересів; наприклад, вони ходять в одну школу чи навіть клас, поруч живуть, відвідують разом гуртки. Свідомість дітей молодшого шкільного віку ще не досягла того рівня, щоб обирати друзів за будь-якими істотними якостями особистості. Але в цілому діти 9–10 років уже глибше усвідомлюють певні якості особистості, характеру. І вже в цьому віці, за необхідності вибору друзів, мотивують свій вибір певними моральними якостями інших дітей.

На нашу думку, саме в молодшому шкільному віці з'являється соціально-психологічний феномен дружби, що характеризується взаємною прихильністю і базується на відчутті симпатії та безумовного прийняття іншого. У цьому віці найбільш поширеною є групова дружба. Дружба виконує безліч функцій, головними з яких є розвиток самосвідомості та формування відчуття причетності, зв'язки зі спільнотою собі подібних.

Зі вступом дитини до школи її самосвідомість набуває нового рівня, проявляється як внутрішня позиція. Учень починає самовизначатися як суб'єкт навчальної діяльності, у нього формується Я-образ – результат усвідомлення глибинної

суті людини, що дає змогу відрізнити себе від інших людей (такої, яка успішно або неуспішно навчається, яку хвалять чи карають, з якою хочуть або не хочуть товаришувати). Як підкреслює відомий психолог Я.Л. Коломинський, «психічний розвиток, становлення особистості зв'язано з формуванням самосвідомості – усвідомленням себе і відношенням до себе як до фізичної, духовної і суспільної істоти» [5, с. 104].

Отже, у молодшому шкільному віці значно розширюється сфера соціальних контактів дитини, що неминуче впливає на її первинну Я-концепцію – сукупність настанов щодо себе.

Школа сприяє самостійності учня, надає йому широкі можливості для вивчення навколишнього (фізичного і соціального) світу. Дії школяра, порівняно з діями дошкільника, набувають набагато важливішого для нього значення, оскільки він уже змушений сам відповідати за себе. У молодшому шкільному віці вже оцінюють інтелектуальні, соціальні й фізичні можливості дитини. Унаслідок цього школа стає джерелом вражень, на основі яких починається розвиток самооцінки дитини. Тут її досягнення та невдачі набувають офіційного характеру, постійно фіксуються і стають публічними. Це ставить перед необхідністю прийняти дух оцінного підходу, який з тієї пори пронизуватиме все життя.

На думку В.М. Галузінського, саме в молодшому шкільному віці починає складатися самооцінка дитини, яка опосередковує її ставлення до себе, інтегрує досвід її діяльності та спілкування з іншими людьми. Це є найважливішою властивістю особистості, що забезпечує контроль за власною діяльністю з точки зору нормативних критеріїв, організацію своєї поведінки відповідно до соціальних норм [1, с. 98].

З огляду на вищеописане, можна стверджувати, що знання індивідуальних особливостей самооцінки молодших школярів є однією з найважливіших передумов ефективності педагогічного керування їхньою соціально значущою активністю в процесі навчання та виховання. Розвиток емоційно-ціннісного ставлення дитини до себе, результатом якого є певна самооцінка, відбувається через відображення нею реальних зв'язків з навколишнім світом, які існують лише завдяки активності особистості. При цьому важливо врахувати, що самооцінка як структурний компонент Я-образу дитини, певний ступінь її емоційно-ціннісного ставлення до себе є постійно діючим мотиваційним фактором у процесі життєдіяльності особистості. Тому, спрямовуючи активність учня, надаючи їй соціальної значущості, можна впливати не тільки на сферу його свідомості, а досягти гармонізації розвитку підростаючої особистості загалом.

Вступ дитини до школи, перехід від сімейного виховання до системи шкільного навчання і виховання є важливим і складним процесом, який супроводжується суттєвими змінами в її житті і розвитку. Школа для молодшого школяра спричиняє дуже багато нових видів переживань, яких не було в дошкільному віці. Це, зокрема, переживання пов'язані з перебуванням в учнівській групі, спілкування з ровесниками, учителем, оцінка якого, похвала чи зауваження, є дуже значущими для учня у такий період. Із цього приводу Я.Л. Коломинський зазначає: «Об'єктивна необхідність

у співробітництві і суб'єктивна потреба у спілкуванні ведуть до утворення особливих об'єднань людей, які називають групами» [4, с. 9].

Учені виділяють три критерії оцінки групи як колективу: 1) виконання колективом основної суспільної функції (успішність участі в суспільному поділі праці); 2) відповідність групи соціальним нормам; 3) здатність групи забезпечувати кожному її члену можливості для повноцінного гармонійного розвитку [9, с. 136].

Як підкреслює В.С. Мухіна, в молодшому шкільному віці дитині доведеться пройти всі перипетії відносин, перш за все, з однолітками. Тут у ситуаціях формальної рівності (всі однокласники і ровесники) стикаються діти з різною природною енергетикою, з різною культурою мовного й емоційного спілкування, з різною волею і почуттям особистості. Зіткнення ці набувають виразних експресивних форм. Усе різноманіття складників міжособистісного спілкування лягає на кожну дитину з силою істинних реалій соціальної взаємодії людей [7, с. 255].

Шкільний клас – найважливіша група приналежності учня. Школяр вступає у певні особисті відносини з однолітками. Ці відносини ґрунтуються на відчутті симпатії і антипатії. Крім того, особистісні відносини можуть ґрунтуватися на спільності інтересів, думок, поглядів. Статус учня в системі особистісних відносин є для нього дуже значущим і робить сильний вплив на його поведінку і самосвідомість надалі. Відсутність близьких товаришів негативно позначається на емоційному стані учня, породжує глибокі переживання. Несприятливе положення в класному колективі – одна з головних причин невдоволення школою.

Група однолітків лише тоді є сприятливим для дитини середовищем, коли статус достатньо високий. Місце в системі відносин залежить від різних рис удачі школяра, у тому числі і від таких, як товариськість, здатність зрозуміти іншого, швидко орієнтуватися в обстановці, що склалася. Спостереження показують, що нерідко в групі між учнями виникають взаємини, які не тільки не виробляють у дітей гуманних відносин, але, навпаки, ведуть до виховання протилежних якостей. Не всім дітям добре живеться в середовищі однолітків, не для всіх тут сприятливі умови. У шкільній групі звичайно є декілька надзвичайно активних дітей, яких вчителі нерідко вважають ядром групи, на них спираються у навчально-виховній роботі. У той же час в групі є діти, які знаходяться в підпорядкуванні у перших. Така поляризація погано позначається на розвитку особистості.

Положення учня в системі сформованих у класі міжособистісних відносин визначається цілою низкою чинників, загальних для різних вікових груп. Спостереження показують, що діти, які отримують найбільшу кількість виборів від однокласників («зірки»), характеризуються низкою спільних рис: вони володіють рівним характером, товариські, мають хороші здібності, відрізняються ініціативністю і багатою фантазією, більшість із них добре навчаються, дівчата мають привабливу зовнішність.

Група школярів, що має неблагополучне становище у системі особистих відносин у класі, володіє такими характеристиками: такі діти мають труднощі в спілкуванні з однолітками; вони не

лагідні, що може проявлятися в запальності, примхливості, грубості, замкнутості; нерідко їх відрізняє зазнайство, жадібність; багато з цих дітей неакуратні і неохайні [10, с. 320–321].

Уся діяльність групи істотно залежить від управління нею, яке здійснюється, як правило, через певних осіб, що мають достатньо високий статус. Кожна група, незалежно від розміру, соціального статусу, рівня розвитку тощо, має свого лідера. Поняття лідерства належить до характеристики психологічних відносин, що виникають в групі по «вертикалі», тобто з точки зору відносин домінування і підпорядкування.

У дитини молодшого шкільного віку вже є прагнення зайняти певне положення в системі особистісних взаємин і у структурі колективу. Діти часто важко переживають невідповідність між прагненнями в цій сфері і фактичним станом. Тому важливий кожен рівень досягнень, здійснених дитиною на цьому віковому етапі. Якщо в цьому віці дитина не відчує радість пізнання, не матиме упевненості в своїх здібностях і можливостях, зробити це надалі буде важче, і положення дитини в структурі особистісних взаємин з однолітками також важче буде виправити [11, с. 260].

Визначаючи положення кожної дитини в колективі, треба прагнути знайти способи поліпшення цього положення, виявляючи причини, від яких воно залежить. На нашу думку, необхідно визначати статус кожної дитини в групі та зайнятися корекцією поведінки ізольованих дітей, корекцією ставлення до них однолітків – це зменшить кількість дітей з асоціальною поведінкою та допоможе дітям відчувати позитивні емоції в колективі, мати високий статус серед однолітків.

Для молодшого шкільного віку також характерні прояви конфліктності, однак вони несуть ситуативний характер і поступово можуть минати. Проте за несприятливих умов, відсутності своєчасної психологічної допомоги можуть стати стійкими особистісними утвореннями. Тому психолог і педагог повинні допомогти молодшим школярам подолати труднощі спілкування з однолітками задля сприятливого клімату в їх середовищі.

Тривалі, невирішені конфлікти негативно впливають на міжособистісні стосунки, соціально-психологічний клімат у шкільному колективі. Відсутність належної уваги до проблеми конфліктів у школі значно підвищують конфліктність навчально-виховного середовища, що стає основою формування конфліктної спрямованості особистості й перешкодою на шляху процесу самореалізації людини.

На думку В.О. Сухомлинського, висока виховна ефективність взаємовідносин між особистістю і колективом досягається, якщо це гуманні, людські взаємини між учнями, між вихователями і вихованцями, і на цій основі єдині поняття про добро і зло. А отже, міжособистісні стосунки дітей молодшого шкільного віку залежать від багатьох чинників, які впливають на вибір взаємин дитини з однолітками та їхню значущість. Кожна дитина займає особливе положення у системі особистих стосунків, на які впливають успіхи дитини, її особисті переваги, інтереси, мовна культура, індивідуальні етичні якості.

Для гуманних стосунків між членами колективу характерний постійний дружлюбний тон,

увага один до одного, готовність допомогти товаришеві. Тому ми згодні із А.В. Сущенком, який наголошує: «Практичними засобами, що стимулюють динаміку розвитку гуманних стосунків, можна вважати входження учнів у гуманні людські стосунки, стимулювання благородно спрямованих ставлень і вчинків, утвердження гуманних переконань, дбайливе збереження традицій у колективі, духовне збагачення колективного життя, духовне зростання кожної особистості» [13, с. 29–30]. У такому колективі всі вихованці відчують себе частиною цілого, немає «ізолюваних», «відкинутих» дітей, групового егоїзму та групової поруки. Це сприяє формуванню гуманної людини, хорошого товариша, друга.

Висновки з даного дослідження та перспективи подальшого розвитку у цьому напрямку. Ми розглянули особливості міжособистісних стосунків молодших школярів, і дійшли до висновку, що положення в системі міжособистісних відносин або соціальний статус кожної дитини, що

входить до групи однолітків, визначає особливості цих відносин. Розкрили, як спілкування впливає на соціальний та особистісний розвиток дітей.

Питання налагодження продуктивних стосунків в учнівських колективах займає особливе місце, бо значною мірою визначає процеси формування особистості учня, стан його емоційного благополуччя, належний рівень адаптованості до умов школи та шкільного життя. Дитина живе, росте і розвивається в переплетінні різного роду зв'язків і відносин.

У дитячих групах складаються міжособистісні відносини, що відбивають взаємозв'язки учасників цих груп. Диференціація в групах дітей визначається дією певних чинників. Важливу роль відіграють такі змінні, як статус, успішність та особистісні характеристики.

Високий рівень міжособистісних відносин між учасниками будь-якого колективу формується за умови створення сприятливого психологічного клімату в колективі, що і може бути темою подальшого нашого дослідження.

Список літератури:

1. Галузинський В.М. Педагогіка: теорія та історія. Київ : Вища школа, 1999. 284 с.
2. Драган А.О. Розвиток міжособистісних відносин дітей молодшого шкільного віку. *Науковий вісник МНУ ім. В.О. Сухомлинського. Педагогічні науки*. 2015. № 1. С. 117–120.
3. Дубровина І.В. Практическая психология образования : учебн. пособие для вузов. Санкт-Петербург : 2004. 592 с.
4. Коломинский Я.Л. Психология общения. Москва : Знание, 1974. 96 с.
5. Коломинский Я.Л. Учителю о психологии детей шестилетнего возраста. Москва : Просвещение, 1988. 190 с.
6. Корнійчук В.В. Розвиток міжособистісних відносин у молодшому шкільному віці. *Збірник наукових праць РДГУ. Психологія : реальність і перспективи*. 2013. № 1. С. 162–163.
7. Мухина В.С. Возрастная психология: феноменология развития, детство, отрочество. Москва : Академия, 2000. 456 с.
8. Мясищев В.Н. Психология отношений. Москва : МПСИ, 2005. 158 с.
9. М'ясоїд П.А. Загальна психологія. Київ : Вища школа, 2000. 479 с.
10. Рогов Е.И. Общая психология. Москва : Владос, 2000. 448 с.
11. Реан А.А. Психология человека от рождения до смерти. Санкт-Петербург : Прайм-ЕВРОЗНАК, 2002. 656 с.
12. Савченко О.Я. Вивчення особистості молодшого школяра як передумова успішної організації його навчальної діяльності. *Початкова школа*. 2012. № 3. С. 1–3.
13. Сущенко А.В. Гуманізація навчальних взаємин у всіх ланках шкільної життєдіяльності. *Початкова школа*. 1998. № 9. С. 29–30.

References:

1. Haluzynskiy, V.M. (1999). Pedagogika: teoriia ta istoriia [Pedagogy: theory and history]. Kyiv: Vyshcha shkola. (in Ukrainian)
2. Dragan, A.O. (2015). Rozvytok mizhosobystisnykh vidnosyn ditei molodshoho shkilnoho viku [Development of interpersonal relations of children of primary school age]. *Naukovyi visnyk Mykolaiivskoho natsionalnoho universytetu imeni V.O. Sukhomlynskoho. Pedagogichni nauky*. Mykolaiv: Nikolaev National University of V.O. Sukhomlynsky, no. 1, pp. 117–120. (in Ukrainian)
3. Dubrovina, I.V. (2004). Prakticheskaya psikhologiya obrazovaniya: uchebn. posobiye dlya vuzov [Practical psychology of education: a textbook for universities]. St. Petersburg: Piter. (in Russian)
4. Kolominskiy, Ya.L. (1974). Psikhologiya obshcheniya [Psychology of communication]. Moscow: Znaniye. (in Russian)
5. Kolominskiy, Ya.L. (1988). Uchitelyu o psikhologii detey shestiletnego vozrasta [To a teacher about the psychology of six-year-old children]. Moscow: Prosvetsheniye. (in Russian)
6. Korniiichuk, V.V. (2013). Rozvytok mizhosobystisnykh vidnosyn u molodshomu shkilnomu vitsi [Development of interpersonal relationships in primary school age]. *Zbirnyk naukovykh prats Rivnenskoho derzhavnogo humanitarnoho universytetu. Psykholohiia: realnist i perspektyvy*. Kyiv: Rivnenskyi derzhavnyi humanitarnyi universytet. Rivne: Rivne state university of humanities, no. 1, pp. 162–163. (in Ukrainian)
7. Mukhina, V.S. (2000). Vozrastnaya psikhologiya: fenomenologiya razvitiya, detstvo, otrochestvo [Age psychology: phenomenology of development, childhood, adolescence]. Moscow: Akademiya. (in Russian)
8. Myasishchev, V.N. (2005). Psikhologiya otnosheniy [Relationship psychology]. Moscow: Moscow Psychological and Social University. (in Russian)
9. Miasoid, P.A. (2000). Zahalna psykholohiia [General Psychology]. Kyiv: Vyshcha shkola. (in Ukrainian)
10. Rogov, E.I. (2000). Obshchaya psikhologiya [General psychology]. Moscow: Vlados. (in Russian)
11. Rean, A.A. (2002). Psikhologiya cheloveka ot rozhdeniya do smerti [Human psychology from birth to death]. St. Petersburg: Praym-EVROZNAK. (in Russian)
12. Savchenko, O.Ya. (2012). Vyvchennia osobystosti molodshoho shkoliara yak peredumova uspishnoi orhanizatsii yoho navchalnoi diialnosti [The study of the personality of a junior student as a prerequisite for the successful organization of his educational activities]. *Pochatkova shkola*. Kyiv: Pochatkova shkola, no. 3, pp. 1–3. (in Ukrainian)
13. Sushchenko, A.V. (1998). Humanizatsiia navchalnykh vzaiemyn u vsikh lankakh shkilnoi zhyttiediialnosti [Humanization of educational relations in all aspects of school life]. *Pochatkova shkola*. Kyiv: Pochatkova shkola, no. 9, pp. 29–30. (in Ukrainian)